

САНКТ-ПЕТЕРБУРГСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
 ЦЕНТР ПО ИЗУЧЕНИЮ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

UCRAINICA PETROPOLITANA

Сборник научных трудов

Выпуск 2

Лондонська газета «Mercurius Politicus» 1655-1657 років про Україну і козаків*

Відгуки подій Хмельниччини в англійських джерелах періоду правління Олівера Кромвеля здавна цікавлять дослідників. Зайвим було б, зокрема, говорити про популярність в історіографії теми, вперше піднятої О. Лазаревським у 1882 р., про ймовірне листування українського гетьмана з Кромвелем. У науці досьогодні точаться дискусії, чи титул, даний Хмельницькому від англійців, що дійшов до нас у польських списках XVII ст., — це початок автентичного листа, що не зберігся, від англійського протектора або когось із його оточення, чи звичайний польський апокриф, поширений у сатиричних памфлетах того часу. Декілька спеціальних праць в українській історіографії було присвячено проблемі англійських джерел або зв'язкам Англії з Україною у середині XVII ст., як, наприклад, В. Безушка, І. Борщак, Л. Винара¹ та ін. Наприкінці минулого століття цій темі було присвячено окремі доповіді на декількох конференціях². Однак, не зважаючи на це, не можна твердити, що ця проблема висвітлена добре, а британські джерела використано повною мірою. Згадаймо хоча б агентурні донесення з різних країн до державного секретаря Джона Турло — видання, на яке хоч і звертали увагу українські дослідники, однак належним чином його досі не використовували, у першу чергу, з огляду вивчення всесвітньої історії. Те саме можна говорити й про інший корпус тогочасних джерел — про англійську періодику XVII ст. У другій половині XX ст. і в наш час до цього джерела зверталися лише пооди-

* Збірник джерел до історії Східної Європи, що складається з витягів з англійської періодики 1654–1657 рр., готується сьогодні в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.

¹ Безушко В. Хмельниччина в кореспонденції Джона Серльова // Літопис Червоної Калини. Львів, 1931. Ч. II. С. 8–9; Ч. III. С. 18–20; Borschak E. Early Relations between England and Ukraine // The Slavonic (and East European) Review. 1931–1932. Vol. 10. P. 145; Винар Л. 1) Англієць про Україну в XVII сторіччі // Україна. Париж, 1953. Ч. 10. С. 824–826; 2) Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького 1648–1657: Історична студія. Лондон; Клівленд, 1960. (передрук див.: Винар Л. Козацька Україна: Вибрані праці / Ред. В. Степанков. Київ; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. С. 331–352). — Передрук витягів В. Безушка див. також: Винар Л. Проблема зв'язків Англії з Україною... С. 17–20.

² Див., наприклад: Калашников В. М. Англійські джерела з історії України XVI–XVIII ст. // Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської паради, грудень 1988 р. Київ, 1988. С. 69–70; Цибульський В. І. Передумови Визвольної війни українського народу середини XVII ст. в англомовній історіографії (1945–1990 рр.) // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). Київ; Черкаси, 1994. С. 106–110.

ноки історики, зокрема, Т. Мацьків у кількох публікаціях³. Натомість, у загальних працях з історії України середини XVII ст. думка про велике поширення відомостей про Україну у британській періодиці, особливо після початку наступу шведського короля Карла X Густава (1654–1660) на Польщу у 1655 р., є досить популярною. Згадки про це зустрічаємо, наприклад, у дослідженнях Д. Наливайка, В. Смоля, В. Степанкова та ін. Однак конкретних фактів, які б показували, яким саме чином події в Україні були відображені у британських газетах у науці поки що не наводилося. У порівнянні з вивченням французької або німецької періодики та інформативних німецьких «летючих листків» (І. Боршак, Ю. Мицик) використання англійських газет XVII ст. як джерела з історії України і сусідніх великих держав — як Речі Посполитої, так і Московської держави — майже зовсім занедбано.

* * *

Початок англійських видань, що спершу мали назву «інформативні листки» або «розвідувальні листки», сягає у 1620-і роки. Це були щотижневі видання, як правило, від восьми до двадцяти чотирьох сторінок, що доносили до суспільства інформацію переважно про політичні або внутрішні події в Англії та переклади англійською мовою новин з інших країн. Їх називали «книжками» з новинами (*newsbooks*). Великим поштовхом до народження такого жанру поширення інформації була Тридцятилітня війна. На початок 1620-х рр. країною, що набула слави найвпливовішого в Європі осередку поширення інформації, стала Голландія. Саме в Амстердамі у 1621 р. почали вперше виходити англійською мовою листки-куранти, що не дійшли до нашого часу, а 9 жовтня 1621 р. окреме щотижневне видання «*The Courants, or Weekly News from Foreign Parts*»⁴. Лише через двадцять років, у листопаді 1641 р., першою газетою, що була видана в Англії, стала «*The Heads of Severall Proceedings in the Present Parliament*», головним стимулом до появи якої стало загострення у протистоянні Довгого парламенту з Карлом I Стюартом (1625–1649), початок повстання в Ірландії і події, що слідували за цим — втеча короля з Лондона, початок першої громадянської війни (1642–1646) та інші політичні події⁵.

«*Mercurius Politicus*» (1650–1659) була однією з головних і найвпливовіших політичних газет періоду після втрати англійського короля до кінця протекторату. Видання, що виходило по четвергах обсягом 16 аркушів, мало велике розповсюдження в Англії та в європейських країнах. Фігурою, з якою пов'язано заснування й діяльність цієї газети, був талановитий журналіст та організатор видавничої справи Марчмонт Недгам (1620–1678). Свою кар'єру цей діяч починав з видання газети «*Mercurius Britannicus*», заснованої у 1643 р., що підтримувала революційні настрої парламенту і казуїстичним стилем друкувала сатиричні памфлети на Карла I. До певної міри вона була альтернативною газетою

³ Мацьків Т. 1) Англійський текст Зборівського договору з 1649 року // Український історик. 1970. № 1–3 (25–27). С. 110–121 (у додатках чотири витяги з англійських газет за 1649 р.); 2) Англійський тижневик з 1659 року про перебування московського посла у Чигирині // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Львів, 2006. Т. ССLII. С. 546–550.

⁴ Bourne Fox H. R. English Newspapers. Chapters in the History of Journalism. New York, 1966. P. 4.

⁵ Див.: Frank Joseph. The Beginning of the English Newspaper. 1620–1660. Cambridge, Mass., 1961. P. 19–31; Raymond Joad. The Invention of the Newspaper. English Newsbooks 1641–1649. Oxford, 1996. P. 20–21.

до роялістських видань. Однак після короткого ув'язнення Недгама королем у травні 1646 р. і пізнішого звільнення він, перейшовши до табору Карла I, з вересня наступного року почав видавати повну лояльності до короля газету «*Mercurius Pragmaticus*», що згодом перетворилася на впливове видання роялістів, багате на їдку іронічну сатиру на Кромвелля та його політичних соратників. «Між червнем 1646 р. і вереснем 1647 р. Недгам залишався поза журналістикою — і поза проблемами», — іронічно коментують факти його строкатої біографії сучасні історики ранньої англійської преси.

Новий поворот у біографії цієї фігури стався після страти короля у 1649 р. й наступного кількамісячного ув'язнення Недгама владою індепендентської Республіки з кінця червня до середини листопада 1649 р. Перебуваючи в тюрмі, Недгам знову почав писати талановиті памфлети проти роялістів і, зрештою, був звільнений на початку листопада після підписання свого зобов'язання щодо лояльності до Республіки. Після звільнення він у співпраці з відомим тогочасним поетом, сатириком і громадським діячем Джоном Мільтоном береться за організацію нової газети, що мала б поширювати у суспільстві позицію Республіки щодо проблем внутрішньої і зовнішньої політики Англії. Цією газетою став «*Mercurius Politicus*», перший номер якої вийшов у червні 1650 р.⁶

Завдяки цій урядовій підтримці, яку «*Mercurius Politicus*» мав від державного секретаря Джона Турло, газета стала інформаційною опорою індепендентської Республіки, а пізніше — від грудня 1653 р. — протекторату Кромвелля. Ця підтримка була тією причиною, що перетворила «*Mercurius Politicus*» у найвпливовішу політичну газету, що з великим успіхом витримувала інформаційну конкуренцію десятків подібних видань, яких у 1654 р. було тридцять, а наступного уже утричі менше — лише десять. Ця тенденція показує, як Кромвель у перші роки протекторату обмежував свободу преси, заклавши згодом своїм ординансом від 28 вересня 1655 р. за порадою й підтримкою державної ради усі газети, крім «*Mercurius Politicus*», призначивши комісарів для врегулювання друку газет. На їхнє місце тому самому Марчамонтові Недгаму було видано ліцензію на заснування ще одного політичного тижневика такого самого об'єму в 16 сторінок, що виходив по понеділках, «*The Publick Intelligencer*». Обидві ці газети, «*The Publick Intelligencer*» і «*Mercurius Politicus*», проіснували до кінця протекторату й були закриті відповідно 9 і 12 квітня 1660 р.

* * *

В сучасній англійській історіографії проблема висвітлення тих чи інших проблем британської історії XVII ст. у тогочасній періодиці, як рівно ж і впливів цих подій на розвиток журналістики в Англії, порушується як в окремих статтях, так і в доволі ґрунтовних дослідженнях⁷. Звичайно, зайвим було б говорити про потребу сучасного аналізу новин у британській пресі для історії України періоду Хмельниччини. Однак новини, які доходили до англійських газет не завжди відтворювали позицію української політики, оскільки

⁶ Про цього діяча і його діяльність як видавця газет в Англії XVII ст. див.: Frank Joseph. Cromwell's Press Agent: A Critical Biography of Marchamont Nedham, 1620–1678. Lanham, Md., 1980. P. 16, 39, passim.

⁷ O'Hara David A. English Newsbooks and the Irish Rebellion of 1641, 1641–1649. PhD: McGill University, Montreal, 2001. 342 p.; Hagen Timoty Karl. Gustavus Adolphus of Sweden and the English Press: News, Foreign Policy and Popular Opinion in Early Stuart England. PhD: University of California, 2002. 334 p.

переважна більшість їх надходила з Польщі, передаючи польський, шведський або семигородський погляди на події, що розвивалися. Крім Варшави, Гданська, Торуня, Ельблонга, Марієнбурга, Познані, Вроцлава та інших міст Корони й Великого князівства Литовського, інформація про події в Україні надходила до Лондона також з Гамбурга, Щеціна, Гааги, Кенігсберга, Риги, Кьольна, Відня, Венеції, Парижа, Бремена, Стокгольма та ін. До того ж у німецько-пруських, австрійських та голландських новинах інформація була також переважно польського походження, оскільки надходила у ці міста у більшості випадків від польських інформаторів на теренах Речі Посполитої. Через це у своєму висутті ми б хотіли більше акцентувати увагу саме на рефлексії подій в Україні, що була в Англії, обмежившись хронологічними рамками від підготовки і початку шведського вторгнення у Польщу у 1655 р. до смерті Богдана Хмельницького влітку 1657 р.

Загалом більшою чи меншою мірою британська періодика висвітлювала усі головні процеси, що відбувалися у цей час в Україні і у Східній Європі в цілому, а саме — підготовка і проведення Охматівської кампанії, політика Польщі і Москви щодо козаків у 1655 р., боротьба у Великому князівстві Литовському, наступ шведських військ на Польщу у липні 1655 р. і другий похід Б. Хмельницького на Львів, битва під Озерною у листопаді 1655 р., підготовка і проведення Віленських переговорів у листопаді 1656 р., союз козаків з Семигородом і наступ Ракоція на Польщу у 1657 р. і т. д., і т. п.

I. Охматівська кампанія

У новинах, що розповсюджувалися в Лондоні, досить регулярно подавалася інформація про підготовку, хід і наслідки війни в Україні наприкінці 1654 – на початку 1655 рр. У першу чергу численні новини доносили про позицію кримського хана, який був щойно в листопаді 1654 р. уклав договір з Яном Казимиром і готовий був відправити свої війська на чолі з калгою-султаном на допомогу полякам у новій війні. Часто повідомлялося про заходи хана, скеровані на те, щоб відірвати козаків від Москви і про його посольства до козаків у цій справі⁸. Подавалися різні цифри татарського війська, що вирушало проти генерала Хмельницького, як його постійно називають британські новини. У своєму поході, писалося в цих повідомленнях, татари повсюди забирали коней і сідали їх для польської піхоти. Крім татар, повідомлялося в новинах, свої війська полякам посилали також трансильванський князь (що, як знаємо, не відповідало дійсності) і молдавський господар.

Поява татар, сильних у кінноті, в Україні на боці поляків поширювала новини про тактику Хмельницького, яку він збирається застосувати у війні, а саме — уникати відкритого бою у полі, а укріпитися в міцних укріпленнях, якими відзначалися міста в Україні.

У Лондоні пильно стежили за ходом осінньо-зимової кампанії, зокрема подавалися часті повідомлення про спустошення польсько-татарськими військами Брацлавщини і про облогу українських міст, у першу чергу Умані й Брацлава. Поляки, згідно з цими повідомленнями, надіялися, що після підкорення Брацлава уся ця провінція піддається королю⁹. Подавалися також новини про головну триденну битву козацько-московських

⁸ Mercurius Politicus, Comprising the sum of all Intelligence, with the Affairs and Designs now on foot in the three Nations of England, Scotland, & Ireland. [London,] 1655. № 238. P. 5026; № 239. P. 5045; № 242. P. 5090.

⁹ Ibid. № 243. P. 5105.

військ з польсько-татарськими у відкритому полі наприкінці січня¹⁰. При цьому подекуди подаються характеристики українських земель (наприклад, околиці Києва — дуже процвітаюча країна¹¹; або Умань — найміцніша фортеця в усій Україні¹²; Поділля ж в одному з донесень було виділено окремим князівством поряд з Молдавією, Валахією і Трансильванією¹³), що є цікавим матеріалом з погляду рецепції України англійським суспільством у середині XVII ст.

Ці перші успіхи коронної армії породжували численні чутки про перемогу поляків у війні, і говорилося навіть, що сам Хмельницький, рятуючи своє життя, утік до московського царя¹⁴. Однак висловлювалися також сумніви і недовіра до таких повідомлень¹⁵. Як знаємо, підставою для цього була втрата коронною армією своєї піхоти, що унеможливило продовження війни в Україні й зводило нанівець плани Яна Казимира та коронних гетьманів щодо блискавичного підкорення України на початку 1655 р.

Важливими для нас є відомості, що подавалися в англійських газетах, про такий мало-відомий епізод в Охматівській битві, як спроба Б. Хмельницьким перекупити татарську старшину під час триденного бою. У новинах з Гданська від 1 січня 1655 р., зокрема, говорилося, що над цим працювала також і московська дипломатія того часу¹⁶. Через ці непорозуміння союзу з татарами поляки досить критично ставилися до своїх нових союзників, висловлюючи підозру, що головна мета татарських орд зруйнувати як поляків, так і козаків під приводом військової допомоги королю¹⁷.

II. Переговори поляків з козаками у середині 1655 року

Відчайдушні заходи укласти мир з козаками у середині 1655 р. (як відомо, у травні 1655 р. король самочинно видав універсал про примирення) також знайшли своє відображення у британських новинах. Однак тут перебільшено говорилося, хоч і з певними застереженнями, що козаки вже на той час виступили на підтримку польської армії, що насправді не відповідало реальним фактам¹⁸.

III. Події на Білорусі і в Литві

Відомості про події у Великому князівстві Литовському за участю українських козаків за першу половину 1655 р. концентрувалися переважно довкола наступу московсько-українського війська на Борисів, Мінськ і вихід до р. Березини¹⁹. У новинах згадувалися також спроби Януша Радзивіла захопити Бихів і Могильов, про що він повідомляв на червневому сеймі у Варшаві²⁰. Крім того, в одному з номерів «*Mercurius Politicus*» друку-

¹⁰ Ibid. № 249. P. 5202.

¹¹ Ibid. № 241. P. 5070.

¹² Ibid. № 243. P. 5105.

¹³ Ibid. № 339. P. 7425.

¹⁴ Ibid. № 248. P. 5184.

¹⁵ Ibid. № 248. P. 5181; № 249. P. 5201.

¹⁶ Ibid. № 241. P. 5079; № 251. P. 5235.

¹⁷ Ibid. № 251. P. 5235; № 259. P. 5360-5361.

¹⁸ Ibid. № 267. P. 5491; № 272. P. 5573; № 280. P. 5698.

¹⁹ Ibid. № 268. P. 5508; № 271. P. 5556; № 272. P. 5566.

²⁰ Ibid. № 243. P. 5105; № 250. P. 5218; № 265. P. 5460.

вався текст Кейданської унії між Янушем Радзивілом і шведським королем, укладеної у жовтні 1655 р.²¹

IV. Походи козаків на Чорне море

Чимало новин за цей час доходило до Лондона з Венеції, де часто повідомляли про напади запорожців на узбережжя Чорного моря, що мало негативні наслідки для Османської імперії під час її підготовки до нової кампанії у війні з Венецією²². Говорилося, що частина османського флоту, яка готувалася проти венеційців, щоб прорвати облогу Дарданелл, змушена буде виступити на Чорне море проти козаків²³. У зв'язку з цим повідомлялося, що султан відправив накази у Крим, Молдавію і Семигород перешкоджати козакам здійснювати свої набіги, а до Б. Хмельницького відправив спеціального чауша — їдеться тут, звичайно, про весняну місію 1655 р. Шагіна-аги у Чигирин²⁴

V. Українсько-шведські взаємини. Похід Б. Хмельницького на Кам'янець і Львів. Захоплення Любліна

Окремою групою новин можна виділити численні відомості про українсько-шведські взаємини, починаючи від січня 1655 р., коли у Стокгольмі перебував посол Данило Калугер, якому, як писалося з деталями, король подарував красивий золотий ланцюг і багату картину, прикрашену діамантами²⁵.

У зв'язку з виступом шведського короля проти Польщі 20 липня 1655 р. його розрахунок на підтримку українського гетьмана був дуже обнадійливий. Козаки, зокрема, згадуються у відомому маніфесті Карла X, розповсюдженому серед європейських правителів, з викладенням причин його нападу на Польщу — мовляв, поляки підбурювали гетьмана робити напади на Лівонію²⁶. До Лондона у цей час прибув надзвичайний шведський посол Христофор Бунде, який у частих розмовах з Кромвелем і державним секретарем Турло повідомляв про успіхи шведського короля і про його взаємини з українськими козаками²⁷. «*Mercurius Politicus*» подавав українсько-шведські взаємини не з погляду союзницьких відносин. У новинах говорилося про підданство козаків шведам. Так, наприклад, повідомлялося про повернення шведського посла з козацького табору з-під Кам'янця-Подільського (мабуть, Олександра Юлія Торквата), який повідомляв про

²¹ Ibid. № 284. P. 5758–5760. — Публікацію цього англійського тексту див. у додатку до рецензії на монографію А. Котлярчука: Федорук Я. Велике князівство Литовське у європейській політиці другої половини 50-х років XVII століття (Kotljarchuk A. In the Shadows of Poland and Russia. The Great Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid. 17th Century. Södertöns högskola, 2006. 347 p.) // Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ, 2008. Вип. 12/13 (у друці).

²² Mercurius Politicus. № 253. P. 5264; № 267. P. 5498; № 269. P. 5522.

²³ Ibid. № 255. P. 5288; № 260. P. 5380; № 268. P. 5503.

²⁴ Ibid. № 238. P. 5026; № 248. P. 5189; № 261. P. 5393.

²⁵ Ibid. № 247. P. [5173.]

²⁶ Ibid. № 277. P. 5656.

²⁷ Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656: The Missions of the Peter Julius Coyet and Christer Bonde / Ed. by M. Roberts. London, 1988. Doc. XXIII. P. 204 (депеша Бунде Карлові X з Лондона від 23 вересня 1655 р.).

готовність Б. Хмельницького піддатися Карлові X і виступити зі своїми військами назустріч шведам²⁸ або навіть особисто прибути до шведського короля під Варшаву²⁹.

Газети помилково повідомляли про марш Карла X на Люблін після захоплення Краків у жовтні 1655 р., коли насправді шведська армія рушилася у Королівську Прусію для укладання миру з курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом. Однією з причин цього маршу на Люблін новини, опубліковані в «*Mercurius Politicus*», пояснювали, зокрема, бажання короля укласти союз з українським гетьманом³⁰. За цей час у британських газетах згадувався український посол до Карла X під Варшаву (це була, звичайно, відома жовтнева місія о. Данила до шведського короля з пропозиціями наступу на Стамбул)³¹, а також шведський посол до гетьмана під Львів Захарій Гамоцький — львівський вірменин і дипломат на службі у шведського короля³².

Крім цього, у новинах зустрічаються окремі відомості про переговори Карла Густава з Іваном Золотаренком, якого титуловано у новинах, як «генерала другої бригади козаків, що в Литві»³³. Відомо, що на цих переговорах говорилося про десятитисячний корпус козаків, що мали виступити на підтримку шведам у Великому князівстві Литовському³⁴, і ця сама цифра — 10 000 козаків, що мали виступити на підтримку шведських литовських військ Магнуса де ля Гардье, який наприкінці 1655 р. виступив до Кенігзберга, щоб змусити бранденбурзького курфюрста укласти договір зі шведами³⁵.

Тим часом, перебіг подій у літньо-осінній кампанії Б. Хмельницького також описувався інформаторами у «*Mercurius Politicus*», почавши від облоги Кам'янця-Подільського, до якого, як писалося, було здійснено два штурми³⁶, і дальшого наступу з-під цього міста на Львів (*Reuss Lemberg, Lemberg in Russia*)³⁷. У газеті подається відносно детальний опис захоплення і зруйнування українсько-московськими військами Любліна, міщани якого склали присягу на вірність Москві — куди ця армія мала рушитися з Любліна, писали новини, не відомо, однак, як кажуть, на Замостя³⁸.

VI. Битва між козаками і татарами під Озерною

Однак, як знаємо, з-під Любліна і Львова війська Б. Хмельницького і Василя Бутурліна відступили в Україну, і однією з причин цього відступу в історіографії прийнято вважати

²⁸ *Mercurius Politicus*. № 283. Р. 5751, 5752. — Див. також: *Ibid.* № 274. Р. 5610; № 279. Р. 5683.

²⁹ *Ibid.* № 284. Р. 5763.

³⁰ *Ibid.* № 286. Р. 5790, 5791.

³¹ *Ibid.* № 286. Р. 5792.

³² *Ibid.* № 283. Р. 5747. — Про нього див.: Дашкевич Я. Захарій Гамоцький — вірменин з України, дворянин у Швеції та його зустрічі з Богданом Хмельницьким (1655) // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. Львів, 2006. С. 125–133.

³³ *Mercurius Politicus*. № 286. Р. 5792; Kotljarchuk A. In the Shadows of Poland and Russia... Р. 244.

³⁴ Це питання порушувалося, наприклад, на шведсько-російських переговорах у Москві наприкінці 1655 – на початку 1656 рр., див.: Кобзарєва Е. Российские архивные материалы по русско-шведским отношениям середины XVII в. // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. М., 2007. Док. 9. С. 36, 38; Док. 10. С. 40.

³⁵ *Mercurius Politicus*. № 290. Р. 5866.

³⁶ *Ibid.* № 276. Р. 5634.

³⁷ *Ibid.* № 274. Р. 5610; № 276. Р. 5634.

³⁸ *Ibid.* № 286. Р. 5796. — Див. також: *Ibid.* № 287. Р. 5811.

наступ великих орд кримських татар в Україну. Новини зі Щецина і Варшави у «*Mercurius Politicus*» подають цей наступ Мегмед Гірея IV зі шведського погляду, себто — татари, мовляв, наступають на Карла X, проте їх можна не боятися, бо у Хмельницького є достатньо сильне військо, щоб зупинити їх і розбити³⁹

При цьому хотілося б звернути увагу на важливий факт, що стосується татарського ясиру після битви під Озерною. Річ у тім, що в історіографії вже досить твердо устійнилася думка про те, що татари, виконуючи умови договору під Озерною, здійснили обмін полоненими і повернулися у Крим без ясиру⁴⁰. Натомість, у новинах з Венеції від 27 березня 1656 р. говорилося про те, що татари привели у Стамбул численний полон, що складався з козаків і московитів, і цей полон турки планували використати на галерах проти венеційців⁴¹. На відміну від багатьох газетних новин, цю інформацію можна сприймати з великим відсотком достовірності, оскільки вона підтверджується іншими англійськими джерелами. Йдеться про досить авторитетного автора кількох праць з історії і звичаїв Османської імперії, довголітнього посла у Смирні Пола Ріко, який у своїй хроніці писав про події початку 1656 р.: «...велике число рабів, що склалися з козаків і московитів, були куплені від татар і переправлені в Константинополь»⁴²

VII. Чутки про союз козаків і поляків після Озерної

Укладання миру між українсько-московськими військами і татарами під Озерною 12 листопада 1655 р. породило у суспільстві численні чутки про те, що козаки готуються виступити на допомогу Янові Казимирові. Це співпало з поверненням польського короля зі шльонської еміграції в Польщу й піднесення визвольної боротьби поляків проти шведів. Новини на шпальтах «*Mercurius Politicus*» на цю тему зустрічаються дуже часто. І хоч у них переважно не піддається сумніву факт навернення козаків до старого підданства полякам⁴³, проте зустрічаються й нотки сумніву з приводу достовірності такої інформації⁴⁴. Значення українського війська у допомозі полякам для боротьби зі шведами надавалося такого великого, що з Пруссії доносили про успіх цілої справи у разі, якщо Хмельницького вдасться переманити на свій бік, і про її поразку, якщо цього не буде зроблено⁴⁵

VIII. Взаємини козаків і Карла X Густава після Озерної

На початку 1656 р. такі новини, крім поляків і татар, розповсюджували, як відомо, також і самі козаки через ті непорозуміння, що виникли у Війська Запорозького з Кар-

³⁹ Ibid. № 287. Р. 5809; № 291. Р. 5873. — Див. також: Ibid. № 295. Р. 5936.

⁴⁰ Див., наприклад: Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1997. Т. IX. Ч. II. С. 1140–1141, 1164; Санін Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. М., 1987. С. 168, 170; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. Київ, 1993. С. 431; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимності: Стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ, 2001. С. 109.

⁴¹ *Mercurius Politicus*. № 306. Р. 6915.

⁴² Ryscaut Paul. The History of the Turkish Empire, From the Year 1623 to the Year 1677. London, 1687. Р. 88.

⁴³ Див.: *Mercurius Politicus*. № 295. Р. 5935; № 306. Р. 6920; № 307. Р. 6929; № 310. Р. 6977; № 313. Р. 7021.

⁴⁴ Ibid. № 296. Р. 5951; № 300. Р. 6022; № 310. Р. 6969.

⁴⁵ Ibid. № 298. Р. 5987.

лом Х під час осінньої кампанії. У такий спосіб українські політики намагалися добитися вигідніших умов у дальших переговорах зі шведами. З боку ж шведського короля, утримати козаків у їхній ворожнечі з поляками було дуже важливою справою. Політичний курс Олексія Михайловича на примирення з Річчю Посполитою, що був остаточно обраний уже у квітні 1656 р., і далі оголошення Москвою війни Швеції 17 травня лише сприяв цьому процесові українсько-шведського зближення. У декількох випусках газети згадуються березневі й квітневі новини з Варшави, Торуня, Гданська і Гамбурга про двох послів від Б. Хмельницького «у священничому вбранні», як про них писалося, які прибули до Карла Густава з запевненням дружби від козаків і бажанням підтримувати шведів проти поляків⁴⁶. У відповідь на це посольство «*Mercurius Politicus*» згадує про відправку Якуба Терншільда і Готарда Веллінга до Семигороду, України і в Крим⁴⁷. Цікавий штрих до українсько-шведських взаємин цього періоду зустрічаємо у травневих новинах 1656 р., згідно з якими Хмельницький виявляє більшу готовність з'єднатися з Карлом Густавом, ніж у попередній період, з тієї причини, що тепер, на відміну від осені, у шведській армії майже вже не було поляків, які знову на вернулися у підданство до Яна Казимира, оскільки козаки їм ніколи не вірили⁴⁸.

IX. Віленська комісія 1656 року

Ця важлива подія також не опинилася поза увагою новин на шпальтах лондонської газети, хоч писалося також і про можливість Яна Казимира укласти мир і зі шведами⁴⁹. Починаючи з весняних донесень 1656 р. у «*Mercurius Politicus*» говорилося про підготовку переговорів між поляками і Москвою за посередництва послів австрійського імператора. У липневих авізах з Відня місто Вільно як визначене усіма сторонами місце для переговорів уже подавалося⁵⁰. Згідно з цими новинами, польський посол у Фердинанда III не лише просив його посередництва для переговорів з Москвою, але й військової допомоги — однак імператор не мав наміру поки що у це втручатися, як писалося в газеті⁵¹.

Основна новина щодо Віленських переговорів, яка, безперечно, викликала великий інтерес у Європі — це наполягання московських послів перед польськими комісарами про обрання Олексія Михайловича або його сина польським королем після смерті Яна Казимира. Посли від Яна Казимира при імператорському дворі, згідно з австрійськими новинами, спеціально приїжджали радитися на цю тему з Фердинандом III⁵². Пункт Віленського договору про успадкування московським царем польського престолу був основним в погляді європейської політики того часу і це було повною мірою відображено у лондонській газеті у численних новинах, що були у ній друквані⁵³. Тут також була

⁴⁶ Ibid. № 305. P. 6906, 6907; № 306. P. 6920; № 307. P. 6935.

⁴⁷ Ibid. № 307. P. 6935.

⁴⁸ Ibid. № 312. P. 7006.

⁴⁹ Див., наприклад: Ibid. № 322. P. 7166; № 327. P. 7247.

⁵⁰ Ibid. № 320. P. 7126 (новини з Відня від 7 липня 1656 р.).

⁵¹ Ibid. № 327. P. 7247; № 331. P. 7305. — Про польське посольство до Відня восени 1656 р. див. також: Ibid. № 334. P. 7358.

⁵² Ibid. № 332. P. 7324.

⁵³ Див.: Ibid. № 332. P. 7327; № 335. P. 7368; № 341. P. 7463; № 342. P. 7475–7476.

врахована інформація, що ця вимога, крім Віленських домовленостей, повинна бути підтвердженою на польському сеймі⁵⁴. Взамін за це московський цар, нібито, зобов'язувався повернути Речі Посполитій усі землі, завойовані ним у Литві⁵⁵.

Однак не можна сказати, що умови Віленського перемир'я могли задовільнити московську політику на якусь довшу перспективу. Звідси неминучим був початок переговорів зі шведами про укладання миру, що також знайшло своє відображення у лондонській періодиці восени 1656 р.⁵⁶

Х. Взаємини Б. Хмельницького зі шведами і Юрієм Ракоцієм у другій половині 1656 року

Підготовка і проведення московсько-польських переговорів під Вільном змушували українського гетьмана коригувати свою політику. За осінь 1656 р. «*Mercurius Politicus*» подає багато інформації про українсько-шведські переговори про взаємну військову підтримку, де послом з боку Б. Хмельницького названо о. Данила⁵⁷. «Отець Данило, посол від Хмельницького (*Chimilinsky*), що зараз зветься іменем Олівеберг, — писалося в одному з номерів «*Mercurius Politicus*» у листопадових новинах з Гамбурга, — був нагороджений й. м. шведським королем одягом зі зброєю і деякими маєтками (*some lands*)»⁵⁸. Такі новини сприяли поширенню перебільшених чуток, що вже наприкінці літа 1656 р. козаки вирушили маршем на допомогу шведському королю проти Яна Казимира⁵⁹.

У пізнішому листуванні семигородського князя з Карлом X Густавом іноді трапляються відомості про укладання відомого договору між Військом Запорозьким і Семигородом від вересня 1656 р.⁶⁰ Проте у трактуванні семигородського князя цей договір пояснювався як акт підданства козаків, які склали Ракоцію присягу⁶¹.

ХІ. Напад Ракоція на Польщу. Участь Антона Ждановича у цьому поході

Проминаючи численні відомості про об'єднання українського війська, де українського старшого названо «генерал Антон», з трансільванським, варто звернути увагу на згадку про лист Б. Хмельницького Ракоцію, копію якого останній відсилав шведському королю⁶². Цікаво звернути увагу, що одними з інформаторів про союз козаків і семигородців були шотландці, які поверталися зі Львова і робили зупинку у Вроцлаві⁶³.

Допомога молдавського господаря у поході Ракоція на Польщу відбилася новинами з Гданська про реакцію султана на це рішення Стефана Георгіци: Мегмед IV, нібито, обіцяв відновити старого господаря Василя на господарстві⁶⁴.

⁵⁴ Ibid. № 350. P. 7611.

⁵⁵ Ibid. № 348. P. 7584.

⁵⁶ Ibid. № 337. P. 7404.

⁵⁷ Ibid. № 322. P. 7172; № 323. P. 7184; № 327. P. 7247, 7252; № 328. P. 837 [7265]; № 329. P. 7273–7274; № 330. P. 7299–7300; № 332. P. 7327; № 337. P. 7404.

⁵⁸ Ibid. № 338. P. 7419–7420.

⁵⁹ Ibid. № 328. P. 7260.

⁶⁰ Ibid. № 346. P. 7556.

⁶¹ Ibid. № 344. P. 7506, 7512.

⁶² Ibid. № 359. P. 7761, 7766.

⁶³ Ibid. № 379. P. 1585.

⁶⁴ Ibid. № 359. P. 7555.

«*Mercurius Politicus*» досить багато уваги присвятив позиції австрійського імператора на виступ Ракоція проти поляків⁶⁵. До певної міри князь сам провокував таку реакцію, повідомляючи віденський двір, наприклад, про те, що нібито взяв у підданство козаків⁶⁶ тощо. Зрештою виступ австрійського війська «*Mercurius Politicus*» пов'язував з цією небезпекою, що нависла над кордонами Габсбургів від об'єднання семигородсько-українського війська зі шведами⁶⁷.

Проте, як відомо, усе завершилося поразкою трансильванського князя, який змушений був тікати у свої землі. Однією з причин цього відступу «*Mercurius Politicus*» подає потребу Ракоція захистити свої землі від вторгнення турок і татар, що відбулося у відповідь його походу в Польщу⁶⁸.

XII. Козаки і Москва на Білорусі у 1656–1657 рр.

У загальних рисах в англійській періодиці знаходимо також відомості про суперечності Москви і козаків на Білорусі. Ще з серпня 1656 р. зустрічаємо новини про те, що українські війська перешкоджають московським захопити всю Лівонію⁶⁹. У період після смерті Івана Золотаренка наприкінці 1655 р. суперечності ці пов'язані з політикою білоруського полковника Івана Нечая. Однак в інтерпретації західноєвропейських інформаторів, зокрема, у нашому випадку, лондонської газети, суперечності ці набирали занадто великих розмірів. Наприклад, у березні 1657 р. з Торуня повідомляли, що Хмельницький вигнав і вибив усіх московитів з Київського, Мінського і Новогрудського воєводств, що, звичайно, не відповідало дійсності⁷⁰. Також подібні новини публікувалися з Риги і Кенігсберга, згідно з якими козаки перебрали від Москви головні міста, «маючи тепер всю Білу Русь у своєму підданстві, крім Смоленська і Полоцька», — як писалося в газеті⁷¹.

XIII. Судова справа над Єронімом Радзейовським

Окрема тема, яка порушується у кількох номерах «*Mercurius Politicus*» стосується ув'язнення Єроніма Радзейовського і звинувачення його шведами, зокрема, у взаєминах з Б. Хмельницьким і козаками, яких він, нібито, стримував на шкоду успішного розвитку шведської війни у Польщі⁷².

XIV. Смерть Богдана Хмельницького і характеристика Івана Виговського

«*Mercurius Politicus*», врешті, подає деяку інформацію про смерть Б. Хмельницького. Щоправда перша вістка про це, що поширювалася восени 1656 р.⁷³, була фальшивою,

⁶⁵ Ibid. № 347. P. 7565; № 350. P. 7612.

⁶⁶ Ibid. № 344. P. 7512.

⁶⁷ Ibid. № 360. P. 7772.

⁶⁸ Ibid. № 371. P. 1919 [7919].

⁶⁹ Ibid. № 322. P. 7166.

⁷⁰ Ibid. № 356. P. 7715. — Див. також: Ibid. № 364. P. 7819.

⁷¹ Ibid. № 371. P. 1922 [7922].

⁷² Ibid. № 342. P. 7481; № 343. P. 7492, 7496, 7501; № 369. P. 7878.

⁷³ Ibid. № 340. P. 7448. — В історіографії Л. Винар хибно припускав, що у збірнику Джона Турло неточна дата — тут, нібито, мало йтися не про 1656, а про 1657 рік (Винар Л. Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького 1648–1657: Історична студія. С. 19). Насправді ж фальшиві чутки про смерть Хмельницького дійсно поширювалися у Польщі восени 1656 р.

про що сама газета пізніше писала⁷⁴. Однак це місце цікаве тим, що у зв'язку з осіннім посольством Данила Калугера до Карла X, тут подається досить яскрава характеристика Івана Виговського, як його сприймали у шведському таборі у порівнянні з Богданом Хмельницьким. Новини з Ельблонга від 24 листопада 1656 р. так писали про спадкоємство гетьманського уряду: «Його (Хмельницького. — Я. Ф.) канцлер, який є більше передбачливою і поважною фігурою, успадковує його палату. І оскільки він більше захоплений королем Швеції, відважніший і рішучіший, ніж його попередник, це може, ймовірно, дати деякий ґрунт, що король Швеції дійсно прийме отця Данила, посла від козаків, з такими самими почестями, як надзвичайного посла»⁷⁵

У дійсності ж про смерть Б. Хмельницького, що сталася 27 липня ст. ст. 1657 р., «*Mercurius Politicus*» не давав спеціальної відомості, повідомляючи про це *post factum* у зв'язку з обранням його спадкоємця восени того самого року. У жовтневих новинах з Гданська повідомлялося, що обрання нового гетьмана викликало поміж козаками розходження в думках і більшість голосів підтримує сина покійного гетьмана⁷⁶

Висновки

Таким чином, ми бачимо, що головна англійська газета поміщала на своїх шпальтах чимало різномірної інформації про політику в Україні останніх років гетьманування Б. Хмельницького. Однак, як ми часто бачили, інформативна вартість такого джерела вимагає дуже обережного, критичного ставлення і багатьох уточнень на основі інших джерел. У цьому сенсі ми можемо дивитися на британську періодику, як на допоміжне джерело. Проте його головна й досі неоцінена першорядна вартість полягає в тому, що ми маємо великий масовий пласт матеріалу з погляду рецепції України очима Західної Європи, зокрема у країні, революційний настрої якої був дуже співчутливий до всіх воєн і рухів, що велися у тогочасному світі проти католицького панування.

⁷⁴ *Mercurius Politicus*. № 338. Р. 7420.

⁷⁵ *Ibid.* № 340. Р. 7448.

⁷⁶ *Ibid.* № 386. Р. 38.